

GEZIN EN SCHOOL

DE KLOOF VOORBIJ, DE GRENS GEZET?

Gezin en school

De kloof voorbij, de grens gezet?

Een probleemverkenning van de Vlaamse Onderwijsraad

Eerste druk: 2011

Gepubliceerd door

Uitgeverij Acco, Blijde Inkomststraat 22, 3000 Leuven (België)

E-mail: uitgeverij@acco.be – Website: www.uitgeverijacco.be

Voor Nederland:

Acco Nederland, Westvlietweg 67 F, 2495 AA Den Haag, Nederland

E-mail: info@uitgeverijacco.nl – Website: www.uitgeverijacco.nl

Omslagontwerp: www.frisco-ontwerpbureau.be

© 2011 by Acco (Academische Coöperatieve Vennootschap cvba), Leuven (België)

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by mimeograph, film or any other means without permission in writing from the publisher.

Inhoud

Inleiding	9
Opgroeien en schoollopen vanuit nieuwe gezinscontexten	15
<i>Dimitri Mortelmans en Martine Corijn</i>	
1 Samenlevingen en hun gezinnen	16
2 Samengesteld in vele vormen	18
3 Samen	20
4 Samen – uiteen	22
5 Samen – uiteen en toch nog samen	23
6 Samen – uiteen en terug samen	25
7 Samen – in families	26
8 Samengevat en bekeken	29
Referenties	32
Kindertijd, gezinstijd, schooltijd	35
Reflecties op basis van tijdsbestedingsonderzoek	
<i>Ignace Glorieux en Jessie Vandeweyer</i>	
1 Kindertijd: te veel of te weinig?	36
2 Gezinstijd onder druk?	39
3 Schooltijd	45
Referenties	48

‘Gij moet toch niet altijd alles weten!’	51
Kinderen als actor in de relatie tussen thuis en school <i>Hilde Lauwers en An Piessens</i>	
1 De relatie tussen school en gezin: van ouderbetrokkenheid naar het perspectief van kinderen	51
2 Het actorschap van kinderen in beeld gebracht met belevingsonderzoek	52
3 Opzet van het onderzoek naar het perspectief van kinderen over de relatie tussen school en thuis	53
4 Het perspectief van kinderen op de relaties tussen thuis en school	56
5 Discussie: kinderen schetsen een complex beeld van de relaties tussen school en thuis	66
Referenties	71
Focusgroepen over de relatie gezin-school	73
<i>Silke Ruebens en Geertrui De Ruytter</i>	
1 Inleiding	73
2 Wat denken jongeren over de relatie tussen gezin en school? Analyse van de focusgroep met leerlingen secundair onderwijs	75
3 Hoe zien ouders, leerkrachten en directies en sociaal-economische partners de relatie tussen gezin en school?	88
4 Aanzet tot debat?	119
Gezin en school; opvoeding en onderwijs	121
<i>Hans Van Crombrugge</i>	
1 Verwachtingen en opvattingen over de taken van gezin en school in de opvoeding	123
2 Individualisering verandert gezin, onderwijs en samenleving	129
3 Kritische positiebepaling	136
4 Omgaan met leerlingen alsof ze geen ouders en gezin hebben	141
Referenties	143
Bevorderen van schoolse betrokkenheid van ouders	147
<i>Hilde Colpin</i>	
1 Wat is ouderlijke betrokkenheid?	147

2	Doet ouderlijke betrokkenheid ertoe?	148
3	Hoe doet ouderbetrokkenheid ertoe?	150
4	Doet ouderlijke betrokkenheid er voor alle leerlingen evenveel toe?	151
5	Hoe kan ouderlijke betrokkenheid bevorderd worden?	151
6	Besluit	159
	Referenties	159
	Relatie gezin – school, met een CLB-oog bekeken	163
	<i>Yolande Schulpen, Luc Driesmans en Dries Vandermeersch</i>	
1	Situatieschets	163
2	Uitgangspunten	166
3	Ouderbetrokkenheid	167
4	Hefbomen	168
5	Hinderpalen	171
6	Checklist voor het optimaliseren van de relatie tussen gezin en school/CLB	174
	Juridische contouren van ouderbetrokkenheid op school: ouderlijk gezag en privacy	177
	<i>Machteld Verbruggen</i>	
1	Beslissingen over minderjarige kinderen komen toe aan de titularissen van het ouderlijk gezag	177
2	Privacy is een mensenrecht	181
3	Samengevat	185
	Relatie gezin-school: perspectieven voor het debat	187
1	De maatschappelijke context: een snel veranderende omgeving	187
2	De actuele uitdagingen voor scholen en gezinnen bij het uitbouwen van hun relatie	191
3	Wat zien we vandaag?	196
4	Hefbomen om de relatie gezin-school te optimaliseren: $2 \times 10 = 10^2$	205
5	Tijd voor debat: tot waar reikt de opdracht van de school in de samenleving?	226

Inleiding

Uit onderzoek is genoegzaam bekend dat de kansen van kinderen/jongeren op een succesvolle schoolloopbaan samenhangen met een aantal kenmerken van de omgeving waarin ze opgroeien. Het gezin, of in meer algemene termen de thuissituatie, speelt een belangrijke rol in de schoolloopbaan. Vanuit dat gegeven besliste de Vlor om de wederzijdse relatie tussen gezin en school in de diepte te verkennen. Er werd een denkgroep samengesteld met vertegenwoordigers van ouders, leerlingen, onderwijsverstrekkers, onderwijspersoneel, CLB, sociaal-culturele en sociaal-economische organisaties, kinderrechtencommissariaat, overheid en andere experts. De Vlor vroeg deze denkgroep om vanuit verschillende standpunten recente ontwikkelingen, aandachtspunten, knelpunten, uitdagingen in verband met de relatie gezin-school in kaart te brengen.

De Vlor voorziet dat het resultaat van deze probleemverkenning als bron kan fungeren voor zijn advies- en overlegwerk over verschillende themata en dossiers waarin de relatie gezin-school een rol speelt.

1 De relatie gezin-school vanuit een breed begrip van ouderbetrokkenheid

Deze verkenning handelt niet in eerste instantie over formele ouderparticipatie op school. De focus is evenmin beperkt tot de zichtbare aanwezigheid van ouders op school of tot de directe contacten tussen ouders en schoolactoren. We gaan uit van een breed begrip waarin ook de betrokkenheid van ouders in de thuissituatie een belangrijke plaats inneemt.

De veel geciteerde en toegepaste typologie van Epstein biedt een interessante leidraad om de focus op de relatie gezin-school breed te houden. Epstein beschrijft zes types van ouderbetrokkenheid waaraan verschillende concrete praktijken gekoppeld kunnen worden¹:

1. Epstein, Joyce L. (1995). 'School/Family/Community Partnerships: Caring for the Children We Share' in: *The Phi Delta Kappan*, Vol. 76, No. 9 (May, 1995), 701-712. De vertaling is van Adri Menheere & Edith Hooge (2010), *Ouderbetrokkenheid in het onderwijs. Een literatuurstudie naar de betekenis van ouderbetrokkenheid voor de schoolse ontwikkeling van kinderen*. Amsterdam, Kenniscentrum Onderwijs en Opvoeding van de Hogeschool van Amsterdam.

- Type 1. *Parenting*: de voorwaardenscheppende rol van de ouders. Ouders kunnen hun kinderen voorbereiden op het naar school gaan, hen begeleiden, opvoeden en zorgen voor een pedagogisch klimaat, waardoor het kind in het leren voor school wordt gesteund.
- Type 2. *Communicating*: de communicatie over en weer tussen school en ouders. Dit gaat om effectieve vormen van communicatie over schoolprogramma's en vorderingen van de kinderen. De school wordt geacht de informatie op een begrijpelijke manier te presenteren en van ouders mag worden verwacht hierop respons te geven.
- Type 3. *Volunteering*: Het verrichten van vrijwilligerswerk in en om de school. Ouders kunnen bijvoorbeeld leraren helpen in de klas, administratief werk doen, de bibliotheek beheren, assisteren bij sportdagen en excursies.
- Type 4. *Learning at home*: Het ondersteunen van de kinderen bij het schoolwerk thuis. Ouders bieden hulp bij huiswerkopdrachten van de school.
- Type 5. *Decision making and advocacy*: formele ouderparticipatie. Ouders zijn betrokken bij het beleid en het bestuur van de school door deelname aan het schoolbestuur, de ouderraad of andere commissies.
- Type 6. *Collaborating with the community*: samenwerking met de gemeenschap. Ouders vervullen een rol in de gemeenschap, waarvan zij en de school deel uitmaken.

Concreet gaat het dus om diverse praktijken, die zich zowel op school als thuis afspelen.

2 De relatie gezin-school doet er toe

Een brede probleemverkenning van de relatie gezin-school gaat er van uit dat deze relatie wel degelijk relevant is voor alle actoren die bij onderwijs betrokken zijn. Het belang van deze relatie kan vanuit verschillende perspectieven bekeken worden. Een voor de handliggend motief is de zorg voor optimale leer- en ontwikkelingskansen van kinderen. Uit resultaten van een aantal onderzoeken in de Verenigde Staten blijkt dat er een positief verband is tussen de schoolse prestaties van de leerlingen en de betrokkenheid van ouders zowel op school als thuis. Ouderbetrokkenheid doet er wel degelijk toe. Thuis blijken vooral praktijken op het vlak van intellectuele verrijking effect te hebben. Deze effecten zijn zelfs sterker dan het effect van ouderlijke betrokkenheid bij activiteiten die direct verband houden met schoolse taken zoals huiswerk. Ook voor het sociaal-emotioneel functioneren van de kinderen is er een positief verband met ouderlijke betrokkenheid.²

2. De resultaten van dit internationaal onderzoek werden recent bevestigd voor Vlaanderen, zie bijdrage van Hilde Colpin, verwijst naar Pittomvils, 2009.

Naast eerder pedagogisch-onderwijskundige motieven is ook dikwijls sprake van het maatschappelijk belang van een goede relatie tussen gezin en school (Vlor, 2001). Een goede wisselwerking tussen gezin en school kan de sociale cohesie in een buurt versterken. Scholen kunnen voor gezinnen ondersteunend zijn voor de opvoeding. Een goede relatie met de ouders van de leerlingen en een onderlinge afstemming van waarden kan scholen ondersteunen bij de realisatie van hun pedagogisch project. Scholen (en in het bijzonder basisscholen) kunnen een rol spelen in de lokale gemeenschap en gezinnen aanknopingspunten bieden voor hun integratie in de lokale gemeenschap.

3 Een probleemverkenning

De context van een Vlor-probleemverkenning laat toe de relatie gezin-school vanuit verschillende standpunten te benaderen. Door de betrokkenheid van onderwijsaanbieders, personeel, ouderkoepels en andere middenveldorganisaties in de Vlor, konden zowel het perspectief van de scholen als van ouders en van gezinnen uitdrukkelijk ruimte krijgen in deze verkenning. Een ander belangrijk algemeen aandachtspunt voor deze verkenning was dat het perspectief van de leerlingen (basis- en secundair onderwijs) voldoende ruimte kreeg. De verkenning moest elementen aanreiken over de rol die kinderen en jongeren zelf spelen in de relatie gezin-school.

In een eerste beweging produceerde de denkgroep een reflectienota waarin een aantal kennisvragen omtrent de relatie gezin-school uiteengezet werden.

- Een eerste reeks kennisvragen heeft betrekking op de maatschappelijke trends die relevant zijn om het functioneren van gezinnen in relatie tot de schoolloopbaan van hun kinderen te begrijpen. Enerzijds was er de vraag naar demografische evoluties in gezins- en samenlevingsvormen. Daarnaast vond de denkgroep het zinvol stil te staan bij de vraag naar tijdsbesteding binnen gezinnen en de plaats van schoolgerelateerde activiteiten daarin.
- Een volgende reeks items cirkelde rond de vraag hoe scholen en gezinnen hun wederzijdse relatie vorm kunnen geven met het oog op de leer- en ontwikkelingskansen van kinderen en jongeren. Welke ervaringen op dat vlak leven vandaag in het veld, bij zowel schoolactoren, ouders van schoolgaande kinderen als de leerlingen zelf?
- Een verkenning van deze vragen leidde als vanzelf naar een discussie over de opvoedende rol van de school en de maatschappelijke verwachtingen daaromtrent. In onderwijskringen wordt gewag gemaakt van een toename van problemen met kinderen/jongeren waarbij opvoeders, scholen en gezinnen, in een soort 'handelingsverlegenheid' terecht zouden komen. Hoe kunnen we omgaan met het spanningsveld: verwachtingen naar/plichten van scholen versus verwachtingen naar/plichten van gezinnen?

- De vraag naar de opvoedende rol van de school, het feit dat van de school steeds meer verwacht wordt en de opdracht steeds breder wordt, roept ook de vraag op naar de positie en de rol van andere opvoedingsondersteunende organisaties in de relatie gezin – school. Op welke wijze kunnen andere actoren, zowel schoolnabij (bijvoorbeeld CLB, schoolopbouwwerk) als eerder schoolextern (bijvoorbeeld externe consulenten, opvoedingswinkels, Kind en Gezin, hulpverleners ...) betrokken zijn bij de ondersteuning van de opvoeding en op die manier de relatie met de school beïnvloeden?
- Bij de eerste verkenning van de relatie gezin-school kwamen ook een aantal onderwijskundige vragen naar boven. De denkgroep wilde daartoe de volgende domeinen verkennen vanuit het perspectief gezin-school:
 - Participatie: Onder welke voorwaarden en vormen kan ouderparticipatie ondersteunend zijn voor de relatie gezin-school? Waar liggen hefboomen, in het bijzonder voor kansarme gezinnen?
 - Relatiebeleid van scholen: Hoe verloopt de communicatie tussen gezin en school? Wat zijn de knelpunten? Welke ondersteuning hebben scholen hier nodig? Waar liggen hefboomen voor een relatiebeleid van scholen, in het bijzonder naar kansarme gezinnen?
 - Curriculum en pedagogisch-didactische aanpak: in welke mate schept het curriculum en/of de pedagogisch-didactische aanpak een rem dan wel een hefboom om de relatie gezin-school in te vullen?
 - De school als organisatie: Welke evoluties op het vlak van gezinsorganisatie hebben impact op de schoolorganisatie? Wat zijn de implicaties voor de competentieontwikkeling in schoolteams?

4 Bijdragen van deskundigen

De vragen van de denkgroep vormden de aanzet voor het formuleren van bijdragen door experts. Deze zijn integraal in deze publicatie opgenomen:

- *Dimitri Mortelmans & Martine Corijn* (UA) hebben het over de impact van demografische veranderingen en nieuwe gezinscontexten op opgroeien en schoollopen;
- *Ignace Glorieux & Jessie Vandeweyer* (VUB) gaan in op tijdsbesteding binnen gezinnen en reflecteren over de verhouding tussen gezinstijd en schooltijd;
- *Hilde Lauwers & An Piessens* (Kind & Samenleving) brengen het verhaal van gesprekken met kinderen en laten zien hoe kinderen een actieve rol spelen in de relatie tussen thuis en school;
- *Silke Ruebens & Geertrui De Ruytter* (Vlor-secretariaat) doen verslag van een aantal focusgroepen met jongeren, directies en leraren, vertegenwoordigers van het middenveld;
- *Hans Van Crombrugge* (HIGW) reflecteert over hoe school en gezin hun rollen op het vlak van onderwijs en opvoeding afbakenen;

- *Hilde Colpin* (KULeuven) biedt een overzicht van wat onderzoek leert over effectieve vormen van schoolse betrokkenheid van ouders;
- *Dries Vandermeersch* (CLB van het GO!) i.s.m. *Yolande Schulpen* (CLB-OVSG) en *Luc Driesmans* (VCLB) vertrekken vanuit hun ervaringen om een aantal aandachtspunten aan te reiken over de visie en de rol van de CLB in de relatie gezin-school;
- *Machteld Verbruggen* (UA) schetst de juridische contouren van ouderbetrokkenheid op school (met focus op ouderlijk gezag en privacy).

De presentaties van deze bijdragen op een tweedaags seminarie gaven op hun beurt aanleiding tot discussie in de denkgroep.

5 Perspectieven voor het debat

Vanuit de initiële vragen van de denkgroep, de bijdragen van de experts en de discussies binnen de denkgroep, formuleert de denkgroep in een platformtekst een aantal grote krachtlijnen. Deze synthesesetext is niet bedoeld als advies of als een geheel van beleidsaanbevelingen. De denkgroep wil hiermee wel een kader en discussiepunten bieden voor toekomstige discussies in en buiten de Vlaamse Onderwijsraad.

6 Tot slot, een woord van dank

Het tot stand komen van dit rapport was voor de denkgroep een bijzonder boeiende ervaring. Het past om iedereen te danken die eraan meewerkten: de experts die een bijdrage leverden en ook participeerden aan het tweedaags seminarie in december 2010; de deelnemers aan de focusgroepen, in het bijzonder de kinderen en jongeren, die een authentieke insteek leverden en de leden van de denkgroep, die elk vanuit de eigen invalshoek de discussies voedden en samen tot een gedragen platformtekst kwamen. Ten slotte een heel bijzonder dank aan Geertrui De Ruytter, directeur bij de Vlor, die de denkgroep inhoudelijk en organisatorisch steunde en vooral ook de redactie van de platformtekst verzorgde. Dankzij haar inzet verliepen de werkzaamheden van de denkgroep ook uitermate efficiënt. In het najaar 2010 kon zij daarbij rekenen op het voortreffelijke stagewerk van Silke Ruebens. Aan allen een oprechte dank!

Opgroeien en schoollopen vanuit nieuwe gezinscontexten

Dimitri Mortelmans

*Centrum voor Longitudinaal en
Levensloop Onderzoek (CELLO)*

Martine Corijn

Studiedienst van de Vlaamse Regering

Over gezinnen en families bestaan de meest uiteenlopende mythes. Aan de ene kant verwachten we van het gezin dat het een bolster is, dat als enige in staat is om het individu in deze tijden te beschermen tegen een harde en meedogenloze buitenwereld. Kinderen overwinteren hun kindertijd in de warme schoot van het gezin met nootjes, televisie en een wii-console. Het beeld van een harmonieus en beschermend gezinsleven wordt versterkt in de media en de reclamewereld waar nog steeds ouders voorbestemd zijn om één jongen en één meisje (soms aangevuld door een androgyne baby) te krijgen. En ook al weet iedereen dat dit vredige ideaaltypische beeld van een gezin niet klopt met de werkelijkheid, toch zijn er steeds dramatische gebeurtenissen nodig om ons uit die grote Truman Show te halen. Elk nieuw dossier van familiale incest, ernstig huislijk geweld of gezinsmoord breekt de idealistische bolster even open.

Aan de andere kant sterken dat soort gebeurtenissen ook de verhalen over het gezin in verval. Die zijde van de medaille benadrukt het dalende aantal huwelijken of het teruglopende aantal geboortes waarbij steeds meer gezinnen kiezen voor één kind dat daardoor verwend wordt en asociaal opgroeit. Of koppels willen zelf helemaal geen kinderen meer om zelf ten volle van het leven en hun eigen ontwikkeling te genieten. Het horrorverhaal culmineert wanneer we kijken naar de echtscheidingscijfers. Die lopen immers helemaal uit de hand en het in stand houden van een koppel lijkt vandaag de dag meer een kamikazeopdracht dan een levenslange geluksbolster.

In deze bijdrage stellen we ons tot doel om een beperkte kijk te geven op de realiteiten achter deze verhalen. Hoe ontstaan verhalen en mythes over families en hoe kunnen we deze tot hun juiste proporties herleiden? In welke gezinnen groeien kinderen op vandaag de dag en hoe is die realiteit in de loop der jaren gewijzigd? Deze zoektocht zal duidelijk maken dat de verschillende visies ergens vaste grond raken, maar langs beide zijden idealisering zijn van een enorme diversiteit aan leefvormen en tradities.

We proberen hierbij een min of meer chronologische wandeling doorheen de levensloop te volgen, startend bij de vorming van een relatie tot aan de rol van grootouders in gezinnen.

1 Samenlevingen en hun gezinnen

Gezinnen zijn doorheen de geschiedenis steeds in evolutie geweest. De middeleeuwse huishouding is weinig vergelijkbaar met het arbeidersgezin uit de achttiende eeuw of met het burgergezin uit de jaren vijftig van de voorgaande eeuw. De historische omstandigheden – vaak gedomineerd door oorlog en hongersnood – bepalen de feitelijke en normatieve spelregels die aan gezinsvorming en -ontbinding verbonden zijn. Onze historische blindheid zorgt ervoor dat we in elke periode terugkijken met een loep die niet verder reikt dan pakweg vijftig jaar. Dat maakt dat we de dag van vandaag ouders, kinderen en gezinnen vergelijken met de situatie van net na de Tweede Wereldoorlog. Dat is een bijzondere vergelijking omdat we in die periode het hoogtepunt zien van een historisch uniek gezinsmodel dat we kennen als het ‘kostwinnersmodel’ (Van Dongen, Vanhaute, & Pauwels, 1998). Het model is uniek omdat het voor een korte periode in de geschiedenis bijzonder dominant is geweest. Het kostwinnersmodel gaat uit van een doorgedreven functionele genderverdeling waarin mannen zorgen voor het financiële welzijn van het gezin en vrouwen instaan voor de affectieve, zorgverlenende taken in het huishouden. De doorgedreven functiescheiding tussen mannen en vrouwen maakt dat vrouwen niet langer geacht worden te werken en massaal verdwijnen van de arbeidsmarkt, terwijl mannen in het gezin als vader nauwelijks meer dan een corrigerende opvoedingsfunctie overhouden (Van Crombruggen & Verstraeten, 2002).

Hoewel het kostwinnersmodel eeuwenoude historische wortels heeft, is duidelijk dat het op het einde van de jaren zestig zijn dominante kracht verliest. Twee evoluties worden door historici, sociologen en demografen steeds opnieuw aangedragen. In de eerste plaats is er een verschuiving in het waardepatroon vast te stellen. Hand in hand met de economische boom in de tweede helft van de vorige eeuw, zien we een graduele verschuiving van de waarden van mensen. Deze verschuiving wordt in de sociologie omschreven als de individualisering van de samenleving die op zich dan weer een gevolg is van moderniseringsprocessen. Bauman omschreef individualisering heel accuraat als “transforming human ‘identity’ from a ‘given’ into a ‘task’ – and charging the actors with the responsibility for performing that task and for the consequences (also the side-effects) of their performance: in other words, it consists in establishing a de jure autonomy (although not necessarily a de facto one)” (Bauman, 2002). Vandecasteele (2004) ontrafelt het individualiseringsconcept in drie dimensies. Individualisering is in de eerste plaats een loskomen van traditionele instituties zoals de staat of de religie (detraditionalisering). Als onmiddellijk gevolg daarvan wordt het individu verplicht om zelf meer keuzes te maken in de levensloop (keuzevrijheid). Tot slot leidt indivi-

dualisering tot een grotere nadruk op zelfontplooiing. In sociaalwetenschappelijke studies wordt individualisering vaak vertaald in onderzoek naar verschuivende waarden ten aanzien van religie, de opkomst van postmaterialistische waarden en de wijziging van genderrollen (Jansen & Kalmijn, 2001). Naast individualisering, ziet Edgar (2004) ook globalisering als een tweede belangrijke evolutie die het hedendaagse gezin mee bepaalt. De geglobaliseerde economie met een steeds snellere rotatie van kapitaal en werknemers, plaatst het gezin als instelling onder of voor nieuwe uitdagingen. Het internet, zo stelt Edgar, installeert een wereld van anonieme, snelle relaties die haaks staan op de vertrouwde netwerken van gezins- en familieleden.

Individualisering en globalisering hebben niet alleen een enorme impact op de samenstelling van gezinnen, maar ook op de betekenis ervan. Een eerste gevolg is het doorbreken van de klassieke viereenheid van liefde, seksualiteit, huwelijk en voortplanting (Zwaan, 1993). De tanende invloed van religie in West-Europa maakt dat deze viereenheid die eeuwenlang in meer of mindere mate heeft bestaan, is losgekoppeld. De seksuele revolutie maakte dat seksualiteit beleefd kon worden buiten het huwelijk. Dit wordt vooral duidelijk in de dalende leeftijd van eerste seksuele betrekkingen onder jongeren. Seksualiteit is niet langer iets dat binnen de context van het huwelijk wordt gesitueerd. Dat geldt ook voor de voortplanting. Het huwelijksinstituut werd ooit beschouwd als de exclusieve plaats waar kinderen werden geboren en opgevoed. Die plaats is het nu verloren. Zoals we later zullen aantonen, worden kinderen in toenemende mate geboren in samenwonende koppels of soms buiten elk koppelverband om. De evolutie van de echtscheidingscijfers tot slot laat zien dat huwelijken niet langer 'voor het leven' zijn, maar zolang de liefde duurt.

Een tweede gevolg van individualisering en globalisering is dat de relatie staat-gezin-economie wordt gheredefinieerd. Dat de globalisering de relatie tussen economie en staat gewijzigd heeft, is duidelijk maar behoort niet tot het voorwerp van deze bijdrage. De herintrede van vrouwen op de arbeidsmarkt vanaf de jaren zeventig (Debeer, Mortelmans & Heylen, 2010) heeft dan weer een enorme invloed gehad op de verhouding tussen economie en gezin enerzijds en op die tussen gezin en staat anderzijds. De evolutie naar een tweeverdienersmodel leidt tot een gestegen vraag naar kinderopvang, naschoolse opvang, flexibele tijdsregimes en verlofstelsels. De wijziging in het denken over genderrollen maakt dat ook de mannelijke werkrol langzaam gheredefinieerd wordt.

Een derde gevolg is de nieuwe betekenis van relaties en ouderschap. Niet alleen wordt de viereenheid van liefde, seksualiteit, huwelijk en voortplanting in de feiten losgekoppeld. Ook en veel belangrijker is dat deze loskoppeling gepaard gaat met een herdefiniëring van relaties op zich. Partnerschappen 'informaliseren' (Latten, 2005). Dat wil zeggen dat partners steeds minder vaak hun relatie formeel (door huwelijk of samenlevingscontract) vastleggen. Zelfs samenwonen vormt niet langer de kern van een relatie, gegeven de (bescheiden) opkomst van de LAT-relatie.

Tot slot zijn er de demografische veranderingen die gepaard gaan met processen van individualisering en globalisering. Binnen de sociale demografie worden deze veran-

deringen gebundeld in de theorie van de Tweede Demografische Transitie (Lesthaeghe, 1995; 2002; Van de Kaa, 1994). Volgens deze theorie hebben de eerder geschetste waardevaeranderingen een enorme verschuiving in demografisch gedrag voortgebracht. De eerste component hiervan is een 'babyboom' die zijn hoogtepunt bereikte in 1964, gevolgd door een 'babybust' (het kelderen van het geboortecijfer). Deze babybust zette zich door want tot op de dag van vandaag blijft het vruchtbaarheidscijfer laag. Vervolgens zien we een aanhoudende trend van uitstel van het eerste huwelijk en van het ouderschap, een afname van het aantal tweede huwelijken na de dood van de partner of een echtscheiding, een toename van het aantal (echt)scheidingen en huwelijken van steeds kortere duur. Vanaf de jaren zeventig stijgt het (ongehuwd) samenwonen zowel in de periode vóór het huwelijk als in de periode na de dood van de partner of na een echtscheiding (voor- en nahuwelijks samenwonen). Hiermee samenhangend zien we ook een toename van het aantal kinderen geboren buiten de context van een huwelijk sinds 1985 (Boulangier, Lambert, Deboosere, Lesthaeghe, & Surkyn, 1997).

We grijpen deze verschillende verschuivingen aan om in het vervolg van deze bijdrage cijfermatig stil te staan bij deze wijzigingen. Hoewel elk Europees land in meer of mindere mate te maken kreeg met de hierboven geschetste evoluties, is de omvang en het tempo waarmee veranderingen in gezinnen plaatsgrijpen, niet gelijk. In deze bijdrage concentreren we ons op de situatie in ons land.

2 Samengesteld in vele vormen

De eerste stap in onze verkenning van de samenstelling van gezinnen belicht de wijze waarop gezinnen vandaag de dag zijn samengesteld. Uit tabel 1 leren we dat in België het aandeel van koppels dat geen kinderen heeft, langzaam toeneemt. Over de hele bevolking stijgt het aandeel huishoudens zonder kinderen; dit zijn zowel jonge koppels die (nog) geen kinderen hebben als oudere koppels die geen kinderen (meer) in huis hebben. In totaliteit blijft het aandeel van huishoudens met kinderen evenwel dominant in de groep familiekeren. Binnen deze groep is er wel een duidelijke verschuiving te zien (zie tabel 1). Zo is het aandeel alleenstaande vaders binnen de huishoudens met kinderen gestegen van 3 naar 10 percent. Het aandeel van alleenstaande moeders steeg van 13 naar 21 percent.

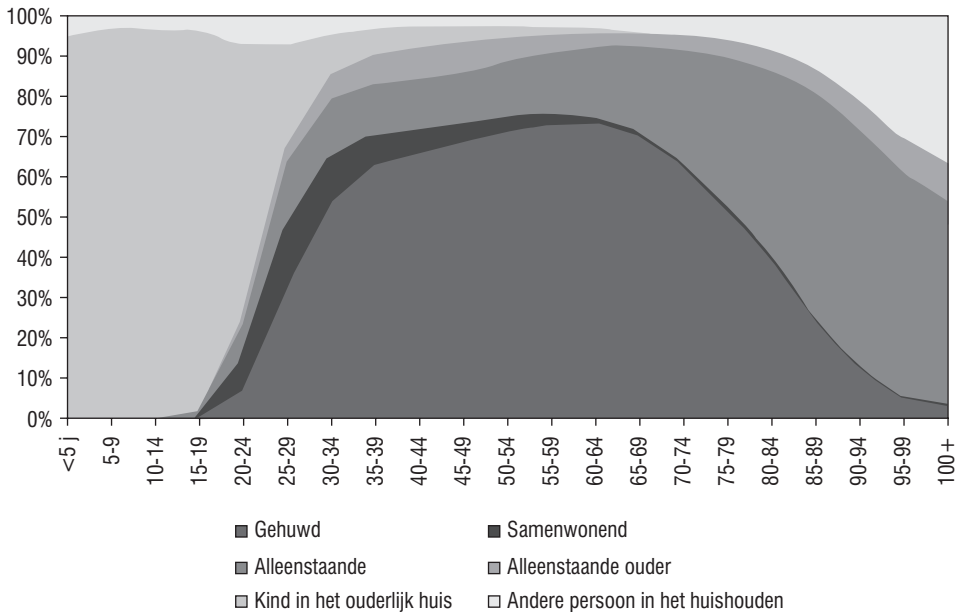
Lodewijckx (2008) doet voor deze laatste groep een vergelijkbare vaststelling in het Vlaams Gewest tussen 1990 en 2007. Uit deze cijfers blijkt dat het aantal alleenstaande vaders in Vlaanderen constant blijft (ongeveer 1%). Het aandeel van alleenstaande Vlaamse moeders stijgt echter in sterke mate (van 3.1% in 1990 naar 10.3% in 2007). Bij de huishoudens met twee ouders valt vooral de verschuiving op richting ongehuwd samenwonende ouders. Daar waar kinderen in 1990 voor 3.1% leefden bij samenwonende ouders, is dat in 2007 maar liefst 21.4%. Bij de jongste kinderen (< 3 jaar) loopt dit aandeel zelfs op tot één op drie. De Belgische gegevens verhullen bijgevolg de verschuiving van gehuwde naar ongehuwde ouders.

Tabel 1 Evolutie van de verdeling van familiekeren naar aantal kinderen (percentages), België; 1991-2008

	Echtparen zonder kdn	Echtparen met kinderen			Vaders met kinderen			Moeders met kinderen		
		1 kind	2 kdn	3 kdn of meer	1 kind	2 kdn	3 kdn of meer	1 kind	2 kdn	3 kdn of meer
1991	35.0%	23.3%	21.2%	9.5%	1.6%	0.5%	0.2%	5.6%	2.3%	0.8%
2000	37.1%	20.3%	19.8%	8.6%	2.4%	0.9%	0.2%	6.7%	3.0%	1.1%
2005	37.6%	18.1%	18.3%	8.0%	3.5%	1.5%	0.4%	7.7%	3.7%	1.3%
2008	38.0%	16.8%	17.3%	7.7%	4.2%	2.0%	0.5%	8.1%	4.0%	1.4%

Bron: Website ADSEI, eigen herwerking.

Wanneer we de huishoudenpositie van individuen gedurende de levensloop willen observeren wordt vaak gebruik gemaakt van de LIPRO-positie (Lesthaeghe, Meeusen & Vandewalle, 1998; Van Imhoff & Keilman, 1991; Deboosere, e.a., 2009). Deze indeling geeft niet alleen de samenstelling van het huishouden maar bepaalt ook de positie van elk lid binnen het huishouden. In figuur 1 wordt een beperkte huishoudtypologie gebruikt om de positie van leden volgens leeftijd te projecteren. Hierin worden de verschuivingen doorheen de levensloop duidelijk. We zien dat de jongere groep het huis verlaat na de leeftijd van 24 jaar. Daarbij wordt nog massaal gekozen voor het huwelijk, maar de groep die samenwoont, is duidelijk zichtbaar. Tevens is er een groep die ook al op jonge leeftijd alleenstaand is (ongeveer 15% tussen 24 en 35 jaar).

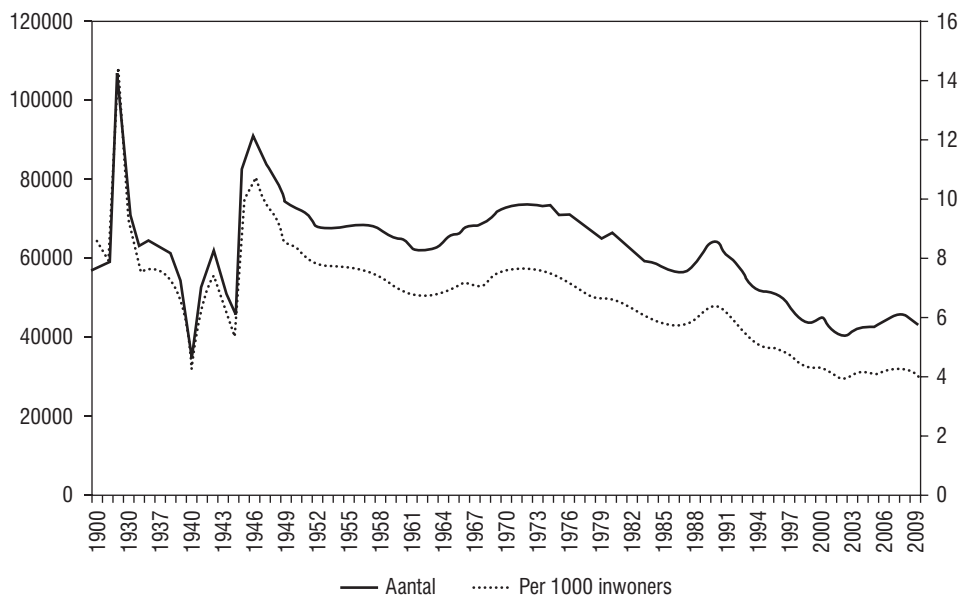
Figuur 1 Huishoudpositie naar leeftijd (België 2001)

Bron: Website Eurostat, Census België 2001, eigen herwerking.

In het Vlaamse Gewest is de evolutie van de huishoudpositie van kinderen duidelijk: in 1990 woonde nog 89% kinderen (van 0 tot 17 jaar) bij een koppel; in 2008 is dit nog 83%. Het aandeel dat bij een ongehuwd koppel woont is sterk toegenomen: van 2% in 1990 tot 14% in 2008 (Lodewijckx, 2010). Surkyn et. al. (geciteerd in: Lodewijckx, 2008) tonen in hun projecties van leefvormen in Vlaanderen aan dat deze evolutie zich verder zal doorzetten. De verwachting is dat het aandeel kinderen dat opgroeit bij een ongehuwd koppel tussen 2007 en 2021 zal verdubbelen (van 12% naar 24%) en dat ook het aandeel kinderen dat bij een alleenstaande ouder leeft verder zal toenemen (van 14% naar 18%). Dat wil zeggen dat kinderen in toenemende mate zullen opgroeien in een niet-huwelijkse context, waarvan een belangrijk deel in de meer precaire eenoudergezinnen.

3 Samen

Figuur 2 Evolutie van het aantal huwelijken (België, 1900-2009)

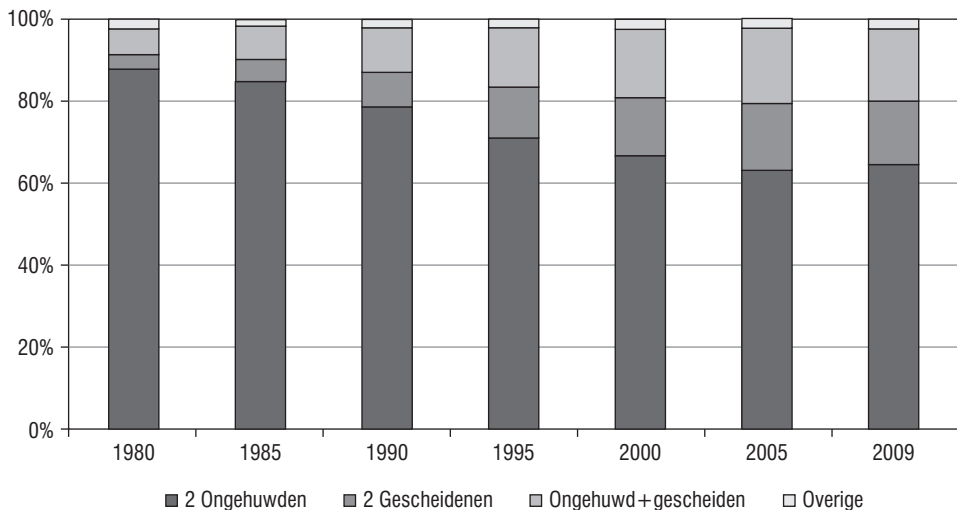
Bron: Website Scheiding in Vlaanderen, ADSEI, bewerking SVR.

De officiële cijfers over relatievorming spitsen zich in hoofdzaak toe op het huwelijk. Dat komt omdat de officiële statistieken uitsluitend geregistreerde huwelijken bevatten. De personen die wettelijk samenwonen worden ook officieel bijgehouden, maar deze groep is lang niet representatief voor de totale groep van ongehuwde samenwoners. Om die reden bekijken we in eerste instantie de evolutie van het huwelijk in Vlaanderen om nadien in te gaan op het samenwonen. Figuur 2 toont de evolutie van het huwelijk

vanaf 1900 tot nu. Hieruit is duidelijk de groei van het naoorlogse gezinsmodel af te lezen waarin het huwelijk tot de hoeksteen van de samenleving werd verheven. Sinds de jaren zeventig – en in het bijzonder tijdens de jaren negentig – is het aantal huwelijken duidelijk op de terugweg. De sterkste daling is sinds 2002 echter afgeremd.

De daling van het aantal huwelijken is echter minder spectaculair dan men zou kunnen aannemen op basis van de maatschappelijke verschuivingen die we eerder hebben geduid. Dat geeft aan dat er – ondanks de gewijzigde betekenis van relaties – nog steeds een grote trouw is aan het instituut huwelijk. Echter, ook hier verhullen de totaalcijfers een meer subtiele realiteit. Wanneer we kijken naar de huwelijkscijfers vanuit de burgerlijke staat van de bruid/bruidegom, zien we dat er een belangrijke verschuiving optreedt (figuur 3). Het aandeel koppels dat ‘ongehuwd – doorgaans van thuis uit trouwt’ loopt in sterke mate terug. In 2009 wordt één derde van alle huwelijken gesloten door mensen die voorheen al eens gehuwd zijn geweest (toch minstens één van beide partners).

Figuur 3 Huwelijken naar voorafgaande burgerlijke staat (Vlaanderen 1980-2009)

Bron: Website Scheiding in Vlaanderen, ADSEI, bewerking SVR.

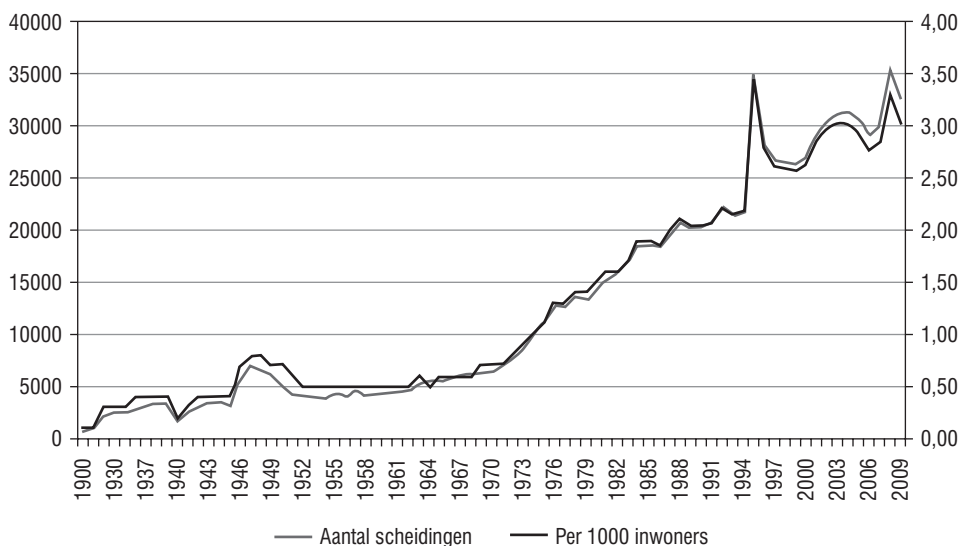
Dynamische gegevens over nieuw samenwonende koppels bestaan er niet in Vlaanderen. Om een inschatting te kunnen maken van de evolutie in het ongehuwd samenwonen, wenden we ons opnieuw naar de schattingen van de Studiedienst van de Vlaamse Regering (Corijn, 2004; Lodewijckx, 2008). In 1970 woonden ongeveer 4.3% van alle huishoudens (in België) ongehuwd samen. In Vlaanderen zien we het aandeel samenwonenden stijgen van 2.6 in 1991 naar 7.6 in 2004 tot 9.3% in 2007. In 2004 was ongeveer de helft van deze paren nooit getrouwd. Een vijfde zijn paren met twee echtgescheiden partners en 18% van deze huishoudens bevat minstens één partner die

een echtscheiding heeft doorgemaakt (Corijn, 2005). Parallel aan de evolutie in tweede huwelijken, wordt duidelijk dat ook de stijging van het aantal samenwonenden deels wordt veroorzaakt door de gestegen echtscheidingsgraad (zie verder).

4 Samen – uiteen

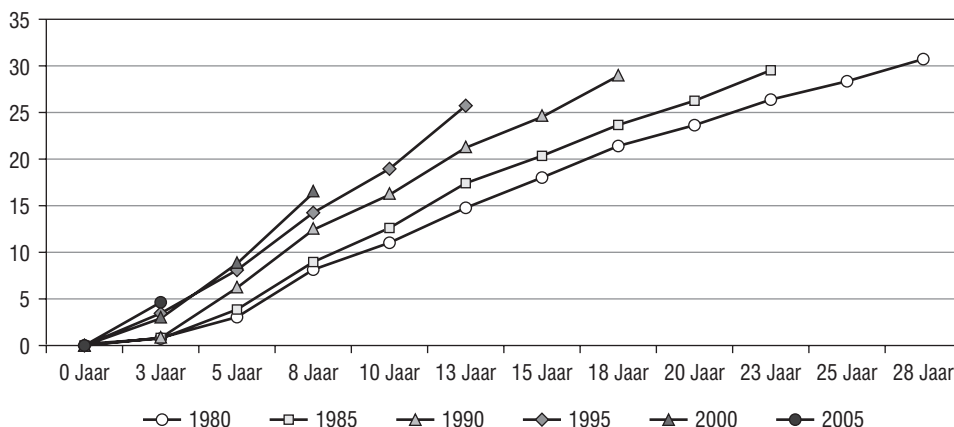
Vanuit demografisch oogpunt is België op vele domeinen een gemiddelde leerling (zie ook Mortelmans, e.a., 2008). De demografische evoluties zijn er later gestart dan in de Scandinavische landen, maar liepen voor op de Zuid-Europese en Oost-Europese ontwikkelingen. Ook de Belgische werkzaamheidsgraden of armoedecijfers zijn in Europees perspectief nooit extreem te noemen. Het enige domein waar België wel een koppositie lijkt in te nemen, is dat van de relatie-ontbinding. Longitudinale berekeningen tonen aan dat 60% van de huwelijken die in 1995 werden afgesloten, ooit ontbonden zullen worden (Van Hove & Matthijs, 2002). De echtscheidingsgraad is over de laatste dertig jaar verviervoudigd en stijgt nog steeds (figuur 4) (Corijn, 2005). In internationaal perspectief is het Belgische echtscheidingscijfer bij de hoogste in heel de Europese Unie.

Figuur 4 Evolutie van het aantal echtscheidingen (België, 1900-2009)

Bron: Website Scheiding in Vlaanderen, ADSEI, bewerking SVR.

Over de tijd heen is er tevens ook een versnelling merkbaar van de huwelijksontbinding. Van de cohorte die trouwde in het jaar 1980 is ongeveer een derde gescheiden na 28 jaar huwelijk. De cohorte die vijf jaar later trouwde bereikte dat aandeel al na 23 jaar. De cohorte uit 1990 blijft na 15 jaar net onder het aandeel van een op drie (figuur 5).

Figuur 5 Huwelijkscohortspecifieke echtscheidingscijfers (Vlaanderen, 1980-2009)

Bron: Website Scheiding in Vlaanderen, ADSEI, bewerking SVR.

Als het regent bij de ouders dan druppelt het bij de kinderen. Ongeveer één op vijf kinderen (0 tot 17 jaar) had in 2004 een scheiding van de ouders (echtscheiding, decohabitatie, feitelijke scheiding of overlijden) meegemaakt (Lodewijckx, 2005). Voor de 15- tot 24-jarigen zien we dat aandeel stijgen van 19% in 2006 en naar 23.4% in 2009 (Vettenburg, Deklerck, & Siongers, 2009; Vettenburg, Elchardus, & Walgrave, 2006). De helft van hen werd geconfronteerd met een echtscheiding, een derde maakte een samenwoonbreuk van hun ouders mee. Om twee redenen kunnen we verwachten dat dit aandeel nog zal stijgen. In de eerste plaats hebben kinderen van samenwonende koppels een hogere kans om een relatiebreuk van hun ouders mee te maken en laat dat nu net het relatietype zijn dat in de lift zit. Anderzijds toont de versnelling van de relatiebreuken ook aan dat een hoger aandeel relaties ooit stuk zal lopen.

Dat het welzijn van kinderen en jongeren beïnvloed wordt door een ouderlijke echtscheiding is veelvuldig aangetoond. Ook het gezinstype waarin kinderen terecht komen na een (echt)scheiding bepaalt hun welzijn. Zo zijn er gevolgen merkbaar op psychologisch welbevinden, schools presteren, delinquent gedrag of alcohol- en druggebruik (Fischer & De Graaf, 2001; Petit & Casman, 2008; Spruijt, 2007; Van Peer, 2007). Ook op lange termijn zijn de gevolgen waarneembaar (Wallerstein, 1991). Zo hebben kinderen van gescheiden ouders andere relatievormingspatronen en zijn ze ook sneller geneigd uit elkaar te gaan (Corijn, 1995, 1999).

5 Samen – uiteen en toch nog samen

Na een relatiebreuk gaan wel de ex-partners uiteen, maar behouden de kinderen hun beide ouders. Tijdens de echtscheidingsprocedure moeten beide partners een regeling

uitwerken aangaande de verblijfsregeling van hun kinderen. Tot 1995 waren echtscheiding en ouderlijk gezag inhoudelijk aan elkaar gekoppeld doordat het 'hoederecht' over de kinderen – dat het exclusieve beslissingsrecht en het hoofdverblijf van de kinderen omvatte – werd toegekend aan de echtgenoot die de echtscheiding had verkregen. Aan de andere ouder kwam enkel een 'bezoekrecht' toe. In de praktijk was het de standaard dat de moeder de kinderen kreeg 'toegewezen' en hier het volle gezag over uitoefende. In 1995 is dit systeem grondig gewijzigd door de invoering van het zogenaamde 'gezagsco-ouderschap'. Na de echtscheiding behouden de ouders het gezamenlijke beslissingsrecht over de opvoeding. Dit kan enkel in uitzonderlijke gevallen exclusief aan één ouder worden opgedragen. Het verblijf van de kinderen wordt verdeeld in een hoofdverblijf en een secundair verblijf (of omgangsrecht, het vroegere 'bezoekrecht'). Het verblijf kan ook gelijk worden verdeeld. Wat de verblijfsregeling betreft, wordt door de wet van 1995 geen model naar voor geschoven als richtlijn. Zodoende zijn allerlei verblijfsregelingen mogelijk. Bovendien worden geen criteria aangereikt waarop de rechter zich kan baseren om een verblijfsregeling uit te werken, tenzij het meer algemene 'belang van het kind' (Martens, 2007). Met de nieuwe wet uit 2006 zou dat veranderen. Enerzijds wordt de uitkomst van geschillen omtrent het verblijf meer voorspelbaar en moet het aantal gerechtelijke procedures afnemen. Anderzijds moet het gelijkmatig verdeeld verblijf als uitgangspunt de gelijkheid tussen beide ouders bevorderen. Over de wet op het verblijfsco-ouderschap zijn nog geen empirische gegevens beschikbaar om een evaluatie te kunnen maken. Recent onderzoek bij leerlingen van het secundair onderwijs geeft aan dat een kwart van de kinderen van gescheiden ouders in Vlaanderen een co-ouderschapverblijfsregeling hebben (Sodermans, Vanassche, Matthijs, & Swicegood, 2010).

Onderzoek naar de loopbaaneffecten van co-ouderschap (Poelman, Mortelmans & Torfs, 2010) geeft een eerste zicht op hoe ex-partners een verblijfsco-ouderschap organiseren. Zo is de domiciliëring van de kinderen nog erg getekend door de traditionele regeling waarbij de kinderen permanent aan de moeder werden toegewezen. Bij vrouwen met een gelijkmatig verdeeld verblijf heeft zeventig percent het oudste kind bij zich gedomicilieerd. Bij de mannelijke respondenten zien we slechts 33 percent met een domicilie bij zich. Wanneer we kijken naar de verdeling voor jongere kinderen, rapporteren vrouwen nog vaker dat de domicilie bij hen is. Het ritme van de wissels verloopt bij de meeste verblijfsco-ouders gestructureerd volgens een vaste afspraak. De wekelijkse wissel is duidelijk het meest populair met 83,7%. De wissels tijdens de schoolvakantieperiodes verlopen iets minder gestructureerd. Een grote groep (43,2%) houdt het ook hier bij de helft van de kleine en de helft van de grote vakanties, maar 35,4% geeft aan een andere regeling te hebben.

Opvallend is ook dat uit het onderzoek naar voor komt dat co-ouderschap niet altijd een stabiele verblijfsregeling is (Poelman, e.a., 2010). Van alle ouders die minstens 1 kind in een vorm van (gelijkmatig of niet) verdeeld verblijf hadden, geeft 15% aan deze verblijfsregeling nu niet meer te hanteren. Wanneer de kinderen voorheen in een verblijfsco-ouderschap leefden, zegt meer dan de helft van de respondenten (m/v) dat

het initiatief om dit stop te zetten op vraag van de kinderen kwam. Dat is voornamelijk het geval wanneer de kinderen ouder worden of wanneer de afstand tussen de woningen te groot wordt door een verhuizing. Toch vormen ook conflicten met de ex-partner en professionele activiteiten (veelal van de vader) een oorzaak om het verblijfscoouderschap stop te zetten of te wijzigen.

6 Samen – uiteen en terug samen

We gaven al aan dat een derde van de huwelijken bestaat uit hertrouwers. Een relatiebreuk betekent immers niet een veroordeling tot levenslange eenzaamheid. Ex-partners gaan nieuwe relaties aan, trouwen in sommige gevallen of gaan ongehuwd samenwonen met een nieuwe partner. Maar gescheiden mensen gaan steeds minder vaak hertrouwen; ze kiezen immers vaker voor een ongehuwd samenwonen met hun nieuwe partner. Bij de echtscheidingen van de jaren zeventig was ongeveer 50% van de partners herhuwd binnen de 5 jaar. Bij de echtscheidingen van de jaren negentig was dit nog ongeveer 30% (Corijn, 1995).

De kinderen komen dan terecht in nieuwsamengestelde gezinnen. In 2002 leefde net geen vijf % van de min-zestienjarigen in een nieuwsamengesteld gezin (Petit & Casman, 2008). Het overgrote deel van deze kinderen (86.2%) leeft bij de biologische moeder. Hierbij is het niet duidelijk of deze situatie een co-ouderschap betrof of niet. Op de Vlaamse populatie, schat Lodewijckx (2010) dat in 1990 2,8% kinderen bij een ouder en een stiefouder woonde. Dat evolueerde tot 5,1% in 2008. Ook wordt duidelijk dat de gezinssituatie van nieuwsamengestelde gezinnen verre van stabiel is. Petit en Casman (2008) berekenden dat over een periode van vijf jaar (1998-2002) het nieuw samengestelde gezin in 16.5% van de gevallen van samenstelling wijzigde. Dit is een niet onaanzienlijk aantal gezinnen, al blijft dit cijfer nog ver beneden de wijzigingen die eenoudergezinnen doormaken (27.9%). Vergeleken met deze groep, groeien kinderen in nieuwsamengestelde gezinnen op in minder problematische situaties. Als we naar het inkomen kijken, vinden Petit en Casman dat één op drie van de nieuwsamengestelde gezinnen zich in het onderste kwartiel van de inkomensverdeling bevindt tegenover bijna de helft (47.8%) bij de eenoudergezinnen. Ook bij de subjectieve inkomensvraag naar het al dan niet kunnen rondkomen met het inkomen, antwoorden eenoudergezinnen dubbel zo vaak dat ze moeilijk kunnen rondkomen in vergelijking met de nieuwsamengestelde gezinnen. Dit maakt duidelijk dat het vinden van een nieuwe partner een buffer vormt tegen de armoedeval na een relatiebreuk (Mieke Jansen, Mortelmans & Snoeckx, 2009; Mortelmans & Dewilde, 2008).

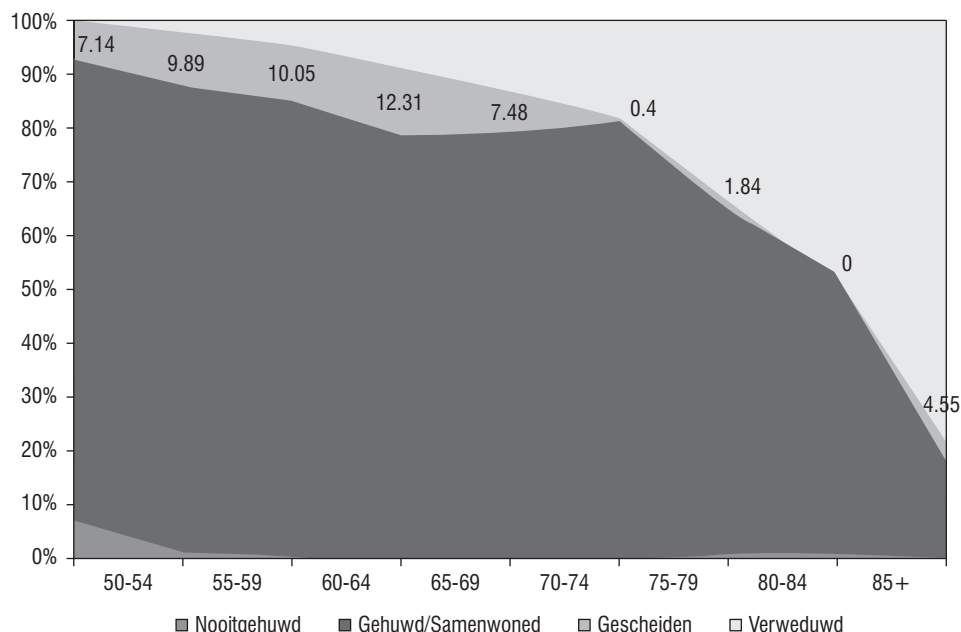
Als opkomende gezinsvorm heeft het nieuwsamengestelde gezin af te rekenen met heel wat sceptis. Niet in het minst de term ‘stiefouder’ brengt bittere herinneringen boven aan giftige appels van boosaardige heksen (Claxton-Oldfield, 2008). En ook al wordt er in toenemende mate gesproken van meeouders, de positie van deze nieuwe partners

is verre van evident. Ook al hebben nieuwsamengestelde gezinnen positieve effecten zoals meer gendergelijkheid (Snoeckx, Dehertogh, & Mortelmans, 2008) of minder kans op armoede (Dewilde, 2004; Petit & Casman, 2008), toch is de stabiliteit van deze gezinsvorm een belangrijke issue. Papernow (2008) schat dat het minstens vier tot vijf jaar duurt voor een nieuwe partner door de kinderen in een gezin aanvaard wordt en een diepgaande interactie tussen alle huishoudleden mogelijk wordt. Dat betekent dat er een jarenlange aanpassingsperiode nodig is voor een nieuwsamengesteld gezin vlot draait. De tussenperiode is er een met vallen en opstaan. Gegeven de vaststelling dat het echtscheidingscijfer in deze gezinstypen nog hoger ligt, betekent dat voor veel kinderen een aanpassingsperiode die hun hele jeugd zal duren. Van de eerste huwelijken uit de jaren 80 waren er na 15 jaar 18% ontbonden door een echtscheiding; van de tweede huwelijken uit die periode en na die tijd waren er reeds 26% ontbonden (Corijn, 2005).

7 Samen – in families

Tot slot trekken we het verhaal iets breder open naar de familiale context. Ook daar zien we de afgelopen decennia verschillende verschuivingen ten gevolge van de ontwikkelingen waar we deze bijdrage mee gestart zijn. We focussen ons daarbij in het bijzonder op de rol van grootouders. Die rol is altijd moeilijk geweest (Marcoen, 1996) maar bekeken vanuit de verschuivingen binnen koppels en gezinnen, wijzigt de plaats van grootouders in het leven van kinderen in sterke mate mee. We bekijken hier slechts twee van de vele facetten die binnen dit thema aan de orde zijn: de demografische omstandigheden en de gewijzigde waarden bij grootouders en de invloed hiervan op kinderopvang.

Ouderen associëren we niet meteen met relatiebreuken. Maar de tendensen die we beschreven hebben inzake huwen en scheiden, stoppen niet op een bepaalde leeftijd of in een bepaalde levensfase. In figuur 6 wordt duidelijk dat de scheidingstrend die sterk opgekomen is in de jaren zeventig, zich momenteel vertaalt in hogere percentages alleenstaanden op latere leeftijd. Ook de compositie van de groep getrouwden wijzigt omwille van het hoge hertrouwpercentage (zie hoger). Boven deze evolutie ontwikkelt zich een meer verborgen trend, namelijk die van de scheiding op hogere leeftijd (Audenaert & Vanderleyden, 2004; Corijn, 2006; Mortelmans, 2002). Ook hier zien we een versnelling van het aantal scheidingen na een lange huwelijksduur. Van alle echtscheidingen in 1970 waren er 8,2% na een huwelijk van minstens 25 jaar; in 2009 was dit opgelopen tot 16,8% (Corijn, 2011). Dat betekent dat een lange huwelijksduur (en dus ook een meer gevorderde leeftijd) niet garant staat voor eeuwige liefde. In toenemende mate zien we koppels die zeer lang samen zijn geweest, toch nog de stap zetten naar de echtscheidingsprocedure. Recente ADSEI-gegevens wijzen er op dat het aantal scheidende 60-plussers op 10 jaar tijd bijna verdubbeld is.

Figuur 6 Burgerlijke staat van grootouders naar leeftijd (N = 2582)

Noot: De getallen in de grafiek zijn de percentages gescheiden respondenten.

Bron: Share, Vlaanderen, Golf 1 – 2004, Berekeningen CELLO.

Meer gescheidenen op hogere leeftijd en meer scheidingen na lange huwelijken, betekent ook dat meer kinderen en jongeren opgroeien met een gescheiden grootouder. Om hier een zicht op te krijgen, kijken we met behulp van de Share-studie naar het aantal klein- en achterkleinkinderen bij de 50-plussers. Uit tabel 2 leren we dat bijna 7% van de kinderen/jongeren een grootouder heeft die gescheiden is. Net geen 5% (4.2%) heeft zelfs een overgrootouder die gescheiden is. Ook al zijn deze aandelen niet hoog en bevatten ze enkel de percentages ouderen die na hun scheiding niet meer hertrouwd zijn, toch is deze groep aanzienlijk. Binnen een schoolse context zijn dit de kinderen die hun grootouders ‘apart’ meebrengen naar het grootouderfeest op de kleuterschool of diegenen die extra nieuwjaarsbrieven moeten schrijven omdat ‘liefste oma en opa’ cynisch zou klinken.

Tabel 2 (Achter)kleinkinderen naar burgerlijke staat van de (over)grootouders (N = 2582)

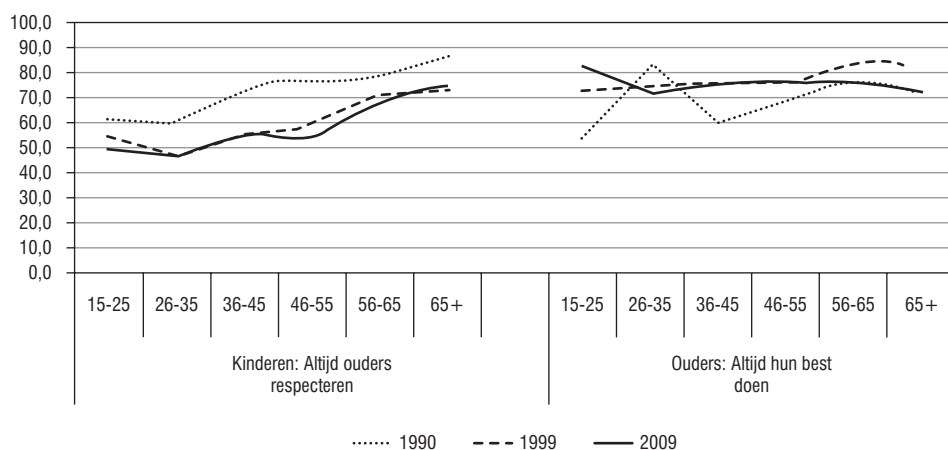
	Gehuwd	Gescheiden	Nooit gehuwd	Verweduwd
Kleinkind	75.8	6.6	0.3	17.3
Achterkleinkind	36.4	4.2	0.0	59.4

Noot: De Share bevraagt enkel huishoudens waarvan minstens één partner boven de 50 is.

Bron: Share, Vlaanderen, Golf 1 – 2004, Berekeningen CELLO.

De generatie die het komende decennium op pensioen zal gaan, wijzigt niet alleen demografisch van compositie. Het is ook de eerste generatie die met een duidelijk ander waardenpatroon oud zal worden. Het is de generatie die groot geworden is in de jaren vijftig en zestig en die volop de kaart van zelfstandigheid en levensgenot getrokken heeft. Het Europese waardenonderzoek geeft ons een uitstekende basis om na te gaan hoe het denken over de banden tussen generatie is gewijzigd in de laatste decennia (zie ook: Deboosere, Mortelmans, Marquet, 2011). Er wordt gepeild naar de wijze waarop mensen denken over de relaties tussen volwassen kinderen en hun ouders. Een van de vragen uit dit onderzoek gaat na hoe men staat tegenover zijn ouders. Respondenten worden gevraagd aan te geven of kinderen hun ouders in alle omstandigheden moeten respecteren of dat ze dat niet moeten doen wanneer de ouders dat door hun gedrag of houding niet verdienen. Een tweede vraag keert de vraag om en vraagt in welke mate ouders altijd hun best moeten doen voor hun kinderen (zelfs al gaat dat ten koste van hun eigen welzijn) of anderzijds dat ouders hun eigen leven moeten kunnen leiden en hun eigen welzijn niet moeten opofferen voor hun kinderen.

Figuur 7 Solidariteit tussen de generaties volgens leeftijd

Noot: Voor 1981 kunnen de gegevens uit Vlaanderen niet afgezonderd worden. Bijgevolg werd deze bevraging uit de figuur geweerd.

Noot2: N-1990 = 2792, N-1999 = 1912, N-2008 = 1509.

Bron: EVS, Vlaanderen, Survey 2008, Berekeningen CELLO.

Figuur 7 geeft een overzicht van de antwoorden van beide visies. Hierbij nemen we alleen de modale categorie uit de vragen op en bekijken deze naar leeftijd en over de tijd heen. We merken daarbij dat in alle EVS-enquêtes de oudste respondenten vinden dat ouders altijd gerespecteerd moeten worden (de lijn loopt stijgend met de leeftijd mee). Dat is niet verwonderlijk vermits zij op dat moment van hun levensloop in die positie zitten. Over de tijd heen is er echter een duidelijke breuk te merken tussen 1990 en 1999. Na 1999 liggen de curven, ook bij de oudste respondenten, duidelijk lager dan

ervoor. Tussen 1999 en 2009 is er nauwelijks iets veranderd. De normatieve solidariteit ten aanzien van de ouders is weliswaar afgenomen, maar blijft ook bij de jongste groepen nog boven de 50 percent liggen. Ook bij de jongste cohorten wordt de relatie ten aanzien van de ouders door meer dan de helft van de respondenten niet in vraag gesteld. Bij de tweede vraag (solidariteit van ouders ten aanzien van hun kinderen) zien we meer een leeftijdseffect dan een cohorte-effect. Bij de oudste groepen is de evolutie in antwoorden veel minder groot dan bij de jongste groepen. De percentages blijven echter over de hele lijn zeer hoog: Vlamingen verwachten dat hun ouders ten allen tijde inspringen voor hun ouders, zelfs als dat ten koste gaat van het eigen welzijn.

Vinden dat ouders beschikbaar moeten zijn voor hun kinderen, is één zaak. Iets heel anders is dit ook in de praktijk doen. Eén van de domeinen waar deze vraag zich heel pertinent stelt, is dat van de kinderopvang. Niet alleen de allerkleinsten hebben opvang nodig tijdens de werkuren, ook de schoolgaande kinderen dienen opgevangen te worden wanneer de ouders uit werken zijn (of van hun schaarse vrije tijd samen genieten). Hoewel het zorgen voor kleinkinderen in belangrijke mate afhangt van de eigen (fysische en psychische) capaciteiten, is er toch bij de grootouders geen onvoorwaardelijk engagement om kinderen op te vangen. De hoeveelheid kleinkinderen, maar zeker ook het opleidingsniveau blijken belangrijke factoren te zijn die bepalen of grootouders zorgen voor hun kinderen of niet (Hedebouw & Sannen, 2002). Uit het GEZO-onderzoek (Ghysels & Debacker, 2007) komt naar voor dat bij schoolgaande kinderen, grootouders in 12.3% van de gevallen voor opvang zorgen. In de vakantie is dat 15.8%. Deze studies kijken echter niet naar de leefsituatie van de grootouders. In tabel 3 gebruiken we de Share-studie om te kijken naar de gevolgen van echtscheiding op de kinderopvang.

Tabel 3 Frequentie van kinderopvang naar burgerlijke staat van de (over)grootouders (N = 2582, percentages)

	Dagelijkse opvang	Wekelijkse opvang	Minstens wekelijks
Gehuwd/Samenwonend	7.38	18.51	25.89
Gescheiden	3.35	11.73	15.08
Verweduwd	3.94	8.17	12.11

Bron: Share, Vlaanderen, Golf 1 – 2004, Berekeningen CELLO.

De gegevens tonen aan dat grootouders nog steeds kinderopvang geven, ook al zijn ze gescheiden. Het feit dat ze alleenstaand zijn, maakt echter dat deze steun minder evident wordt (vergelijkbaar aan de verweduwden).

8 Samengevat en bekeken

We stonden in deze bijdrage stil bij de veranderingen die gezinnen in de afgelopen decennia doormaakten. Daarbij hadden we in het bijzonder aandacht voor de plaats

van het kind en de jongere in deze gezinnen. Elke ochtend vertrekken zij immers vanuit de thuissituatie naar school en brengen zij hun thuiswereld mee binnen in de school. Uit het hier geschetste brede palet aan gezinssamenstellingen distilleren we een aantal centrale thema's die een rol spelen in de verhouding van het gezin tot de school. We bekijken achtereenvolgens de invloed op de ouderrol, de impact op genderverhoudingen, de armoedeproblematiek, de plaats van niet-biologische anderen in het kerngezin en de nieuwe rol van de grootouder in deze verdunde maar vaak meer complexe families.

Wanneer we de diversiteit aan gezinsvormen observeren, komt de vraag boven waar in dit alles de rol van de opvoeder(s) blijft. Waar is de mama of de papa die de taak van primaire socialisator op zich neemt? Ten dele vertrekt deze vraag vanuit een oud gezinsmodel waarin de moeder de zorgrol en de vader de gezagsdragende rol (naast zijn werkrol uiteraard) opnamen. In de nieuwe gezinscontext wordt dit patroon veel minder evident. Ook in intacte gezinnen is de complexiteit groter geworden door flexibele arbeidsuren en een andere plaats van de grootouder(s) ten aanzien van een kerngezin. In sommige gevallen leidt deze complexiteit tot een uitbesteden van de socialiserende rol. Dat maakt dat ouders veel sterker dan vroeger aan de school een belangrijke plaats toedichten in het opvoeden van hun kinderen. Het is vaak immers één van de weinig stabiele en veilige havens.

Een tweede conclusie is dat we de diversiteit aan gezinsvormen niet uitsluitend als een bedreiging voor kinderen moeten aanzien. Vele nieuwsamengestelde gezinnen zijn complex maar de waardeverschuiving die als motor het wijzigende demografische gedrag aanstuurt, brengt méér onzichtbare veranderingen voort dan we soms aannemen. Zo zijn er flinke deuken aangebracht in het stereotype genderdenken dat vrouwen enkel goed zijn voor de pampers en dat mannenhanden smelten als ze die pampers nog maar vastnemen. Ongehuwd samenwonende partners en nieuwsamengestelde gezinnen hebben niet alleen een meer egalitair gezins- of gedragspatroon, ze dragen dat patroon ook over op hun kinderen. Wie opgroeit in deze gezinnen heeft veel meer kans om een werkende moeder te zien of een strijkende vader. In die zin zijn deze gezinnen op zichzelf een motor voor een verder herdenken van genderrollen en een (hopelijk) verschuivend gedragspatroon in de volgende generatie.

Maar ook al zijn er positieve kanten aan de gewijzigde gezinscontexten, we mogen niet uit het oog verliezen dat onze welvaartstaat gebouwd is rond het klassieke kostwinnersmodel. Dit model is opgeschoven naar het tweeverdienersmodel dat ondertussen een centrale plaats als gezins- én welvaartsmodel heeft ingenomen. Herhaaldelijk is ondertussen aangetoond dat gezinnen die afwijken van dit dominante model, het moeilijk hebben. We denken in deze voornamelijk aan de dramatische stijging van het aantal eenoudergezinnen en het daarbij horende armoederisico. De prognose van het aantal kinderen dat in eenoudergezinnen zal opgroeien is in dat opzicht weinig hoopvol. Het schulddenken dat nog vaak achter echtscheiding schuilt, (ze hebben er voor gekozen hun relatie te beëindigen) staat een grondig uitdenken van adequate

maatregelen nog in de weg. De enorme omvang van de groep alleenstaande ouders in complexe opvoedingssituaties, waaronder een deel in co-ouderschap, zal een gericht beleid binnen onafzienbare tijd onvermijdelijk maken.

Naarmate gezinscontexten in toenemende mate aan fluctuatie onderhevig zijn, wordt een herdenken van de plaats van de significante anderen ook steeds belangrijker. De wet op het verblijfsco-ouderschap heeft gezorgd voor een radicale ommekeer in de perceptie van moeder- en vaderrollen. Na een scheiding wordt co-ouderschap in toenemende mate evident gevonden door ouders én door rechtbanken en steeds meer nemen vaders in een week-week-regeling de zorg voor hun kinderen op. Niet zelden worden de beide ex-partners gesteund door een nieuwe partner. De plaats van deze nieuwe partner in het leven van kinderen is een kwestie van onderhandelen en evenwichten aftasten. Ook binnen een schoolse context is het hier zoeken naar de plaats van deze niet-biologische meeouders. Niet zelden spenderen zij veel tijd en energie in huiswerkbegeleiding of vrijetijd-chaufferen, maar juridisch blijven zij monddood in de opvoeding van de kinderen van hun partner. Natuurlijk kan de rol en de taak van de biologische ouder(s) in deze niet ondergraven worden. Het vereist wel een intellectueel herdenken – ook in de schoolcontext – van deze complexe drie- of vierhoeksverhoudingen om met evenveel respect te kijken naar het werk en de inspanningen van vele van deze meeouders. De plaats van significante anderen wordt bovendien extra moeilijk indien ouders multiple relaties aangaan tijdens de jeugd van hun kinderen (Wolfinger, 2000). Een stabiele tweede relatie met een betrokken meeouder is een heel ander verhaal dan een opeenvolging van mee-ouders die elk een eigen inbreng hebben in een gezin.

Tot slot zijn er de grootouders. Ook hun rol is geherdefinieerd in deze nieuwe familiecontexten. Bij de opkomst van het tweeverdienersmodel behoorden de grootouders tot een generatie die zonder probleem de kinderopvang op zich wou nemen wanneer (schoon)dochterlief uit werken ging. De huidige generatie grootouders werkt vaak zelf nog en wordt door het arbeidsmarktbeleid langer op de arbeidsmarkt gehouden. Een veranderend waardenpatroon en een gewijzigd arbeidsleven maken kinderopvang minder evident, wat meer druk veroorzaakt op voor- en naschoolse kinderopvang binnen en buiten de scholen. Daar komt nog bovenop dat het gewijzigde demografische gedrag ook bij ouderen opgang maakt. Voor gescheiden ouders hebben scholen al uitgebreide maatregelen ontwikkeld: dubbele rapporten, uitgebalanceerde oudercontacten, elektronische brieven naar ex-partners, enzovoort. Het idee dat ook grootouders gescheiden zijn en nieuwsamengestelde gezinnen vormen, is een nog zeldzame en vooral een nog onbekende wereld. Ook deze realiteit zet zich in snel tempo door in de leefwereld van kinderen en jongeren. En ook hier sluipt de veranderende demografische structuur van onze samenleving de school binnen in hoeken en kieren waar je ze het minst verwacht.

De wijzigingen in het gezinsleven van kinderen en jongeren vormt wellicht niet de grootste uitdaging waar scholen voor staan. Toch leven leerlingen de dag van vandaag

niet langer in de ideale ‘American Family’-wereld die de reclame ons zo vaak voorspiegelt. De dagelijkse gezinscontext is divers en complex geworden. Kinderen en jongeren leren echter snel omgaan met deze nieuwe gezinscontexten (is het niet in het eigen gezin dan wel in de gezinnen van de vrienden en vriendinnen) en ‘normaliseren’ deze ook. Niemand veroordeelt kinderen nog omdat ouders gescheiden zijn of spreekt van ‘bastaards’ als vader en moeder ongehuwd samenwonen. We hebben als samenleving leren leven met de diversiteit en elke maand vinden we nog nieuwe woorden uit om deze wonderlijke nieuwe wereld te benoemen. Dat mag ons echter niet blind maken voor het drama dat schuilt achter elke nieuwe (echt)scheiding of de moeilijkheden van alleenstaande ouders. Het is op deze paradox dat veel van de volgende bijdragen in dit boek hun licht laten schijnen.

Referenties

- Audenaert, V. & Vanderleyden, L. (2004). ‘Gezin, familie en partnerrelatie’ in: Jacobs, T., Vanderleyden, L. & Vanden Boer, L. (Eds.). *Op latere leeftijd. De leefsituatie van 55-plussers in Vlaanderen*. Antwerpen: Garant, 81-100.
- Bauman, Z. (2002). ‘Foreword: Individually, together’ in: Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (Eds.). *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. London: Sage, XIV-XIX.
- Boulanger, P.-M., Lambert, A., Deboosere, P., Lesthaeghe, R. & Surkyn, J. (1997). Algemene volks- en woningtelling op 1 maart 1991. Huishoudens en gezinnen, monografie nr. 4. Brussel: Ministerie van Economische Zaken, NIS.
- Deboosere, P. e.a. (2009). Huishoudens en gezinnen in België. Sociaal-economische enquête 2001 Monografie 4. Brussel: FOD Economie, K.M.O, Middenstand en Energie.
- Claxton-Oldfield, S. (2008). ‘Stereotypes of stepfamily and stepfamily members’ in: Pryor, J. (Ed.). *The International Handbook of Stepfamilies: Policy and Practice in Legal, Research, and Clinical Environments*. New Jersey: John Wiley & Sons, 30-52.
- Corijn, M. (1995). ‘De overgang naar volwassenheid in Vlaanderen. Resultaten van het NEG0-V onderzoek’ Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, *CBGS-monografie 1*.
- Corijn, M. (1999). ‘Echtscheiding in Vlaanderen’ *Bevolking en Gezin* 28(1): 59-89.
- Corijn, M. (2004). ‘Ongehuwd en gehuwd samenwonen in België. Feiten en opvattingen vanuit een sociaal-demografisch perspectief’ Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, *CBGS Werkdocumenten* (8): 77.
- Corijn, M. (2005). ‘Huwten, uit de echt scheiden en hertrouwen in België en in het Vlaamse gewest’ Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies *CBGS Werkdocumenten* (5): 98.
- Corijn, M. (2011). *Ze leefden lang (en gelukkig) samen en scheiden dan. Echtscheiding op latere leeftijd en na langere huwelijksduur*. SVR-webartikel
- Debeer, J., Mortelmans, D. & Heylen, L. (2010). ‘Traditie of transitie? Een cohortanalyse van de Belgische arbeidsmarkt tussen 1931 en 2002’ *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken* 26(1): 93-114.
- Deboosere, P., Mortelmans, D., Marquet, J. (2011) Gezin: opvattingen over relaties, gezin, gender en familiale solidariteit. In: Abts, K., Dobbelaere, K., Voyé, L. (Eds.) *Nieuwe tijden, nieuwe mensen: Belgen over arbeid, gezin, ethiek, religie en politiek*. Leuven: LannooCampus, 23-70.
- Dewilde, C. (2004). *Vormen en trajecten van armoede in het Belgische en Britse welvaartsregime: multidimensionele armoededynamieken bestudeerd vanuit de sociologie van de levensloop*. Antwerpen: Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen.

- Edgar, D. (2004). 'Globalisation and Western bias in family sociology' in: Scott, J., Treas, J. & Richards, M. (Eds.). *the Blackwell companion to the sociology of families*. Oxford: Blackwell, 3-16.
- Fischer, T. & De Graaf, P. (2001). 'Ouderlijke echtscheiding en de levensloop van kinderen: negatieve gevolgen of schijnverbanden' *Sociale Wetenschappen* 44(20): 138-163.
- Ghysels, J. & Debacker, M. (2007). *Zorgen voor kinderen in Vlaanderen: Een dagelijkse evenwichtsoefening?* Leuven: Acco.
- Hedebouw, G. & Sannen, L. (2002). *Grootouders of andere familieleden en kinderopvang. Betrokkenheid, motieven, evaluatie en toekomstige bereidheid*. Leuven: HIVA.
- Jansen, M. & Kalmijn, M. (2001). 'De invloed van waardenoriëntaties op de vormgeving van partnerrelaties: meer individualistisch, minder afhankelijk?' *Mens & Maatschappij* 76(4).
- Jansen, M., Mortelmans, D. & Snoeckx, L. (2009). 'Repartnering and (Re-)employment: Strategies to cope with the Economic Consequences of Partnership Dissolution' *Journal of Marriage and the Family* 71(December): 1271-1293.
- Latten, J. (2005). 'Gehuwd of niet: maakt het iets uit?' in: Forder, C. & Verbeke, A. (Eds.). Antwerpen: Intersentia, 11-45.
- Lesthaeghe, R. (1995). 'The second demographic transition in Western countries: an interpretation' in: Oppenheim, K.M. & Jensen, A.-M. (Eds.). *Gender and family change in industrialized countries*. Oxford: Clarendon Press, 17-62.
- Lesthaeghe, R., Meeusen, W. & Vandewalle, K. (1998). *Eerst optellen, dan delen: demografie, economie en sociale zekerheid*. Leuven: Garant.
- Lesthaeghe, R. & Neels, K. (2002). 'From the first to the second demographic transition: an interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland' *European Journal of Population* 18(4): 325-360.
- Lodewijckx, E. (2005). 'Kinderen en scheiding bij hun ouders in het Vlaamse gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens' Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies CBGS-Werkdocument (7): 111.
- Lodewijckx, E. (2008). 'Veranderende leefvormen in het Vlaamse Gewest, 1990-2007 (en 2011). Een analyse uit het Rijksregister' Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, *SVR-rapport* (3): 70.
- Lodewijckx, E. (2010). 'Kinderen en de gezinsvorm waarin ze opgroeien: een schets van de veranderingen tussen 1990 en 2008' *SVR-Webartikel* (14): 1-8.
- Marcoen, A. (1996). 'Grootouderschap: een uitdaging' in: Marcoen, A. (Ed.). *Grootouders, tussen mogen en moeten*. Leuven: Garant, 9-26.
- Martens, I. (2007). 'Het verblijfsco-ouderschap als prioritair te onderzoeken verblijfsregeling' in: Senaeve, P., Swennen, F. & Verschelden, G. (Eds.). *Verblijfsco-ouderschap. Uitvoering en sanctionering van verblijfs- en omgangsregelingen. Adoptie door personen van hetzelfde geslacht*. Antwerpen-Oxford: Intersentia, 267.
- Mortelmans, D. (2002). 'De gevolgen van echtscheiding op latere leeftijd' in: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (Ed.). *Ouderen en relaties*. Brussel: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen, 37-54.
- Mortelmans, D. & Dewilde, C. (2008). 'De economische gevolgen van echtscheiding: armoederisico's en copingstrategieën' in: Vranken, J. & ea. (Eds.). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2008*. Leuven: Acco, 199-219.
- Papernow, P. L. (2008). 'A clinician's view of 'stepfally architecture': strategies for meeting the challenges' in: Pryor, J. (Ed.). *The International Handbook of Stepfamilies: Policy and Practice in Legal, Research, and Clinical Environments*. New Jersey: John Wiley & Sons, 423-454.
- Petit, S. & Casman, M. T. (2008). 'Gebruik van PSBH-gegevens om een beter beeld te krijgen van nieuw samengestelde gezinnen in België: onderzoeksrapport' in: Koning Boudewijnstichting (Ed.). *Het kind in een nieuw samengesteld gezin*. Brussel: Koning Boudewijnstichting, 65-112.
- Poelman, M., Mortelmans, D. & Torfs, N. (2010). *Verblijfsco-ouderschap en de loopbaan van de ouders vanuit een genderperspectief*. Antwerpen: Steunpunt Gelijke kansenbeleid.

- Snoeckx, L., Dehertogh, B. & Mortelmans, D. (2008). 'The distribution of household tasks in first-marriage families and stepfamilies across Europe' in: Pryor, J. (Ed.). *The International Handbook of Stepfamilies: Policy and Practice in Legal, Research, and Clinical Environments*. New Jersey: John Wiley & Sons, 277-298.
- Sodermans, A.K., Vanassche, S., Matthijs, K. & Swicegood, G. (2010). *Studying post-divorce living arrangements with the residential calendar*. Paper presented at PAA.
- Spruijt, E. (2007). *Scheidingskinderen: Overzicht van recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van ouderlijke scheiding voor kinderen en jongeren*. Amsterdam: SWP.
- Van Crombruggen, H. & Verstraeten, D. (2002). 'De zachtmoedige vader. Vaderschap en vaderlijkheid; cultuurhistorische beschouwingen' in: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (Ed.). *Vaders in soorten*. Tiel: Lannoo, 15-32.
- Van de Kaa, D.J. (1994). 'The second demographic transition revisited: theories and expectations' in: Beets, H., van den Brekel, H., Cliquet, R., Dooghe, G. & De Jong Gierveld, J. (Eds.). *Population and Family in the low countries 1993: late fertility and other current issues*. Amsterdam: Swets and Zeitlinger, 81-126.
- Van Dongen, W., Vanhaute, E. & Pauwels, K. (1998). *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen de gezinnen*. Leuven: Garant.
- Van Hove, T. & Matthijs, K. (2002). 'Recent developments in the socio-demographic evolution of divorce and remarriage in Belgium' in: *The Divorce in cross-national perspective: a European research network*. Florence: November, 14 -15.
- Van Imhoff, E. & Keilman, N. (1991). *LIPRO 2.0: an application of a dynamic demographic projection model to household structure in the Netherlands (Vol. 23)*. Amsterdam: NIDI, CBGS.
- Van Peer, C. (Ed.). (2007). *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners* Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-studie 1.
- Vandecasteele, L. (2004). 'Individualisering: waar het individu tekortschiet... Een onderzoek naar de sociale inbedding van waardeverandering m.b.t. primaire relaties' *Tijdschrift voor Sociologie* 25.
- Vettenburg, N., Deklerck, J. & Siongers, J. (2009). *Jongeren binnenstebuiten. Thema's uit het jongerenleven onderzocht*. Leuven: Acco.
- Vettenburg, N., Elchardus, M. & Walgrave, L. (2006). *Jongeren van nu en straks. Overzicht en synthese van recent jeugdonderzoek in Vlaanderen*. Leuven: Lannoo.
- Wallerstein, J. (1991). 'The long-term effects of divorce on children: A review' *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry* 30(3): 349-360.
- Wolfinger, N.H. (2000) Beyond the intergenerational transmission of divorce: Do people replicate the patterns of marital instability they grow up with? *Journal of Family Issues* 21: 1061-1086.
- Zwaan, T. (1993). 'De verbroken vierenheid: een interpretatie van recente transitie's' in: Zwaan, T. (Ed.). *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*. Amsterdam: Boom, 265-296.